

ТІЛ БІЛІМІНЕ КІРІСПЕ

Морфология. 1-бөлім

1-тарау. Морфология. Синтаксис

Кітап: Тіл біліміне кіріспе
Тарау: 1. Морфология. Синтаксис
Дәріс: 2. Морфология. 1-бөлім

Морфология студенттердің көпшілігіне грамматиканың ең таныс аспектісі. Бұл дәріс кезінде инфлективті морфологияға қатысты сөзжасам негіздері, морфемалар, сөздің иерархиялық және әмбебап құрылымы, олардың ағылшын тілінен және басқа тілдерден айырмашылықтары да қарастырылады. Әр тілдің тұтынушысы он мыңдаған сөз біледі. Ағылшын тілінің толықтырылған сөздіктерінде 500 000-ға жуық сөз қамтылған. Бірақ ағылшын тілін білетіндердің дені ондағы сөздердің бәрін біле бермейді. Алты жасар бала шамамен 13 000 сөз білсе, жоғары сынып оқушылары 60 000-ға жуық сөзді меңгерген деген болжам бар. Болжам бойынша, оларға қарағанда кәсіптік білім алған адам көп сөз біледі. Алайда алған біліміміздің деңгейіне қарамастан өмір бойы жаңа сөздер жасай береміз.

Сөз – тіл білімінің маңызды бөлігі және менталды грамматиканың құрамдас бөлшегі, бірақ адам мыңдаған сөзді жатқа білсе де, тілді меңгермеуі мүмкін. Мұның шын мәнісін шет елдерде сөздіктің көмегімен қарым-қатынас жасауға тырысқан адамдар жақсы біледі. Басқаша айтқанда, тілдің көмегінсіз ойымызды жеткізе алмайтынымыз өз алдына, өзгелердің ойын да түсінбес едік. Ағылшынша түсінбейтін адам *Thecatsatonthemat* деген құрылымның айтылуындағы сөйлемнің басы мен аяғын айыра алмайды. Әдетте, жазу барысында сөздерді бос орын тастау арқылы бөлеміз, ал ауызша сөйлеуде бірнеше сөз бірігіп айтылады. Нақты бір тілді меңгермеген адам сол тілде сөйлеушінің қанша сөз қолданғанын тап басып айта алмайды. Демек, сөзді білу – белгілі бір дыбыстар ретінің қандай мағынаны беретінін білу деген сөз.

Ағылшын тілінде сөйлейтін адам еш қиындықсыз жоғарыда көрсетілген мысалдағы *the, cat, sat, on, the, mat* деген сөздерді жеке-жеке бөле алады, себебі бұл сөздердің әрқайсысы оның ой сөздігінде немесе лексиконында бар және ол тілді меңгерудің маңызды бөлігі ретінде танылады. Сол сияқты ағылшын тілінде сөйлейтін адам *uncharacteristically* деген сөзде *Thecatsatonthemat* деген құрылымның құрамына қарағанда әріп саны көп болғанына қарамастан, оның жеке сөз екенін біледі. Сөйлеу барысында сөздердің арасында іркілістің болмауы сатириктерге көптеген қызықты мысал келтіруге мүмкіндік берді. Ұлттық Қоғамдық радиода жүргізілетін *Car Talk* әзіл шоуының жүргізушілері шоуды келесі кейіпкерлердің тізімімен аяқтайды:

Редактор: *Adeline Moore* (*add a line more* – көбірек жол қос)

Кредит алушы: *Ineeda Czech* (*I need a check* – маған чек керек)

Тазалық сақтаушысы: *Mauy Missions* (*more emissions* – қалдықтар көп)

Сатып алушы: *Lois Bidder* (*lowest bidder* – арзан баға)

Статистик: *Marge Innovera* (*margin of error* – қателіктер шегі)

Орыс жүргізушісі: *Picov Andropov* (*pick up and drop off* – алып кет те, жеткізіп сал)

Заңды фирма: *Dewey, Cheetham, and Howe* (*Do we cheat 'em? And how?* – Біз оларды алдаймыз ба? Қалайша?)

Келтірілген мысалдардың астарындағы әзілді түсіну үшін де ағылшын тілін білу керек.

Алғашқы дәрісімізде талқыланғандай, *Lois Bidder* және *lowest bidder* сияқты бірдей естілетін сөздердің әртүрлі мағына беруі дыбыс пен мағына арасындағы байланыстың жасанды екенін көрсетеді. Мысалы, француз тілінде *Un petit d'un petit* сөзі «кішкентай нәрсенің кішкене бөлігі» деп аударылады. Ал оның ағылшын тіліндегі *Humpty Dumpty* сөзімен дыбысталуы бірдей.

Адам сөзді білсе, оның дыбысталуы мен мағынасын да біледі. Алайда, сөздің мағынасы мен дыбысталуының арақатынасы үнемі тұрақты бола бермейді, мысалы, тілде *beag* және *bag* сияқты дыбысталуы бірдей, бірақ мағынасы әртүрлі сөздер бар немесе сәйкесінше *couch* және *sofa* сияқты мағынасы бірдей болғанымен, дыбысталуы әртүрлі сөздер де бар. Әр сөздің дыбыстық жамылғысы және белгілі бір мағынасы болады. Олай болса, адам жадындағы әр сөз өзінің мағынасы мен дыбысталуын айқындайтын бірегей фонологиялық репрезентация арқылы сақталады. Сауатты сөйлеушілер үшін бұл тізімге дұрыс жазу, яғни, орфография да кіреді. Адам жадындағы әр сөз қосымша ақпаратты қамтиды. Мысалы, бір сөз зат есім, есімдік, етістік, сын есім, үстеу, жалғаулық не көмекші сөз болуы мүмкін.

Менталды лексикон сөздің грамматикалық категориясы мен синтаксистік жіктемесін де анықтайды. Саналы түрде ағылшын тіліндегі *love* – махаббат сөзінің етістік және зат есім ретінде қолданылатынын білмесеңіз де, ағылшын тілінде сөйлейтін болсаңыз, оны мына мысалдар арқылы тани аласыз: *I love you*, аудармасы Мен сені жақсы көремін және *You are the love of my life*, аудармасы Сен менің өмірімнің мәнісің. Мұндай ақпаратты білмесек, грамматикалық жағынан

сөйлемдерді қалай дұрыс құрау керектігін білмейміз немесе қате құралған сөйлемдерді дұрыс сөйлемдерден ажырата алмаймыз.

Әрбір тілдің құрамындағы сөздердің екі түрі – негізгі және көмекші сөздер арасында маңызды айырмашылықтар бар. Зат есім, етістік, сын есім, үстеулер – негізгі сөздер. Бұл сөздер заттың, құбылыстың не іс-әрекеттің атауларын, анықтамасы мен белгілі бір ойды білдіреді. Мысалы, балалар, анархизм, самғау, күлгін және т.б. Бұларды кейде ашық топтағы сөздер деп атау қалыптасқан, себебі біз бұл сөздердің қатарына күнделікті жаңа сөздер қоса аламыз, мысалы: Facebook (зат есім), blog (зат есім, етістік), frack (етістік), online (сын есім, үстеу) және blingy (сын есім).

Жоғарыда аталғандардан басқа сөз таптарына жататын сөздердің нақты лексикалық мағынасы болмайды немесе оларға қатысты нақты түсінік жоқ, демек, олар байланыстырушы сөздер. Мысалы, шылаулар: үшін, дейін; артикльдер the мен a/an, есімдіктер: ол және т.б. Бұлар көмекші сөздер деп аталады, себебі олар сөздердің арасында грамматикалық байланыс орнатады және олардың белгілі бір лексикалық мағынасы болмайды. Мысалы, артикльдер заттың белгілі немесе белгісіз екенін білдіреді – the boy (белгілі бір бала) немесе a boy (белгісіз). Of жалғаулығы тәуелділікті білдіреді, мысалы: «the book of yours (сенің кітабың)».

Көмекші сөздерді кейде жабық топтағы сөздер деп те атайды. Қай тілде де оның құрамынан таяу мерзімде енген жалғаулықтарды, байланыстырушы сөздер мен шылауларды кездестіру қиын. I (мен), me (маған), mine (менің), he / she (ол) сияқты есімдіктер де осы қатарға кіреді. Феминистік қозғалыстың қарқын алуына орай, грамматикалық тек категориясына есімдікті де қосу жөнінде ұсыныстар жасалды. Егер мұндай есімдік қолданыста болса, ол қандай да бір үлкен университет басшысының күлкілі хабарлама жасауына әкеліп соғар еді. Мысалы, «We will hire the best person for the job regardless of his sex» деген сөйлемді алып көрелік. Мұнда his немесе her есімдігінің бірін ғана қолдану дұрыс емес, демек, жыныстық кемсітушілік болды дегізбейтіндей ортақ есімдік ойлап табу қажет деген сөз. Осыған байланысты, жаңа есімдікке атау беру жөнінде әртүрлі ұсыныстар болғанымен, бұл ұсыныс қолдау таппады, себебі көмекші сөздердің жабық тобы мұндай жаңа өзгерістерге дайын емес еді. Бұдан гөрі ол есімдіктерді they (олар) және their (олардың) деген қолданыста бар есімдіктермен алмастырған жөн. Мысалы, «We will hire the best person for the job regardless of their sex» («Біз бұл жұмысқа ең лайықты адамды олардың (their) жынысына қарамай таңдаймыз»). Кейбір миына зақым келген науқастар мен тілінде ерекше ауытқуы бар адамдар негізгі сөздерге қарағанда, көмекші сөздерді қолдануда, түсінуде немесе оқуда үлкен қиындыққа тап болады. Кейбір афазиктер in немесе which сияқты көмекші сөздерді оқи алмайды, бірақ inn және witch деген лексикалық мағынасы бар сөздерді оқи алады. Қалыпты адамдардың сөйлеуінде де түрлі қателіктер кездесіп жатады. Мысалы, сөйлеуші байқаусызда сөздердің орнын ауыстырып, «the editor of the journal» («журнал редакторы») деудің орнына «the journal of the editor («редактордың журналы»)» деуі мүмкін, бірақ көмекші сөздің орын ауыстырғаны байқалмайды. Сонымен қатар бұл сөздерді меңгеруде де, қабылдауда да айырмашылықтар байқалады. Дамудың алғашқы кезеңдерінде, айталық, кішкентай балалар сөйлеген кезде көмекші сөздерді жиі тастап кетеді, мысалы: «doggie barking». Мұнда көріп отырғандарыңыздай is көмекші етістігі қалып қойған.

Лингвистикалық дәлелдемелер негізгі сөздер мен көмекші сөздер тілде әртүрлі қызмет атқарады деп тұжырымдайды. Негізгі сөздер мағыналы болып келеді, ал көмекші сөздер негізгі сөздерді грамматикалық мәнмәтінге қарай байланыстырады. Ағылшын тілінде мыңдаған сын есім in – префиксінен басталады. in – префиксі көп жағдайда қарама-қарсылықты білдіреді. Мысалы, Undesirable – қалаулы емес, unlikely – мүмкін емес және т.б.

Көріп отырғанымыздай, әр сөз екі мағыналық бөлшектен тұрады: un+desirable, un+likely, un+inspired және т.б. Ал, келесі сөздер тізбесіндегі phon – бір мағынаны білдіреді:

phone
phonetic
phonology
phonologist
phonological
telephone

phonemic
allophone
euphonious
symphony

Phon – бөлінбейтін ең кіші бірлік. Ph дифтонгы ешқандай мағынаны білдірмейді; rho – foe сияқты айтылғанымен, оған мағыналас сөз емес және бұл жерде on префикс те емес. Тізімдегі сөздердің барлығында phon дыбысқа байланысты бір мағынаны білдіреді.

Лингвистикалық термин үшін грамматикалық форманың ең қарапайым бірлігі – морфема. Бұл сөз «форма» деген мағынаны білдіретін гректің morphē деген сөзінен шыққан. Морфология – сөздердің жасалу жолдары мен олардың ішкі құрылымын зерттейтін ғылым. Бұл сөздің өзі екі морфемадан тұрады: морф+логос. «Логос» – грек тілінен аударғанда ғылым, білім деген мағынаны білдіреді. Яғни, морфология – сөздердің құрылымын зерттейтін ғылым. Ол – грамматиканың бір бөлігі. Сондай-ақ морфология сөзге қатысты біздің ішкі грамматикалық білімімізге тиесілі, алайда біз оны басқа тілдік білімдер сияқты саналы түрде сезе бермейміз.

Морфема – лингвистиканың ең кіші бөлшегі және ол дыбыс пен мағынаның ерікті байланысын немесе грамматикалық қызметін көрсетеді. Бұл байланыс біздің миымызда қалыптасып қалған, сондықтан, білетін сөзімізді оқыған немесе естіген кезде біз оның мағынасын білмеуіміз мүмкін емес. Ол көбіне лингвистикалық белгі деп айтылады, бірақ оны ым тілімен шатастырмау керек. Ал, әр тілдегі әр сөз бір немесе одан көп морфемадан тұрады.

Мысалы:

бір морфемалы

boy (бала)
desire (ниет)
meditate (терең ойға бату)

екі морфемалы

boy + ish
desire + able
meditate + tion

үш морфемалы

boy + ish + ness
desire + able + ity

төрт морфемалы

gentle + man + li + ness
un + desire + able + ity

төрттен көп

un + gentle + man + li + ness
anti + dis + establish + ment + ari + an + ism

Морфема жалғыз дыбыстан тұруы мүмкін, мысалы, amoral, asexual сөздерінде a дыбысы қарсылықты мағынаны білдіреді немесе бір буынды болуы мүмкін.

Мысалы, child+ish. Сондай-ақ морфема бірнеше буыннан құрала береді:

- екі буыннан: camel, lady, water,
- үш буыннан: Hackensack, crocodile,
- төрт немесе одан да көп буыннан: hallucinate, apothecary, onomatopoeia, helicopter және accelerate және т.б.

Интернет блогерлері ағылшын тіліндегі «сәйкессіздіктерді» тапқанды жақсы көреді. Олар singers sing (әншілер ән айтады) және flingers fling (лақтырушылар лақтырады) деген мысалдардың бірдей емес екенін ескертеді, себебі ағылшын тілінде fing деген сөз жоқ. Ағылшын тілінде сөйлеушілер finger сөзі жалғыз морфема немесе жалғыз морфемалы сөз екенін біледі. Finger сөзіндегі соңғы – er буыны бөлек морфема емес, себебі жоғарыда айтылғандай, ағылшын тілінде fing сөзі жоқ.

Морфеманың мағынасы тұрақты болуы керек. Мәселен, – er морфемасы бір істі орындаушыны білдіреді: singer (әнші), painter (суретші), lover (жақсы көруші) және worker (жұмысшы). Дегенмен бұл морфема салыстыру қызметін де атқарады: nicer (әдемірек), prettier (сүйкімдірек), taller (ұзынырақ). Демек, әртүрлі қызмет атқаратын морфемалардың айтылуы бірдей болуы мүмкін. Бірдей айтылатын екі түрлі морфеманың қызметі олардың әртүрлі мағына беретінімен байланысты. Finger сөзіндегі сияқты, екі бірдей дыбысталатын морфеманың біреуі бөлек морфема болмауы мүмкін. Мысалы, – er мен – ster морфемалары бірдей мағына білдіреді, бірақ әртүрлі оқылады. Singer және songster – екеуі де ән айтатын адам. Бірақ monster сөзінде – r немесе – ster бөлек морфема емес, себебі, ағылшын тілінде «mon» немесе «mons» деген сөздер жоқ. Олай болса, жоғарыда келтірілген мысалдар морфеманың дыбысталуы мен мағынасына қатысты.

Сөздердің морфемаларға бөлінуі адам тіліндегі негізгі қасиеттердің бірі – жекелікті көрсетеді. Барлық тілдерде дыбыстар – морфемаларды, морфемалар – сөздерді, сөздер – сөз тіркестерін немесе сөйлемдерді құрау үшін бірігеді.

Жекелік – тілдік шығармашылықтың басты бөлігі. Жаңа сөздер жасау үшін морфемаларды жаңа жолдармен біріктіруге болады және ол сөздер тілдің басқа сөйлеушілеріне түсінікті болады. Егер сіз дискіге жазу (to write) оған ақпаратты енгізу екенін білсеңіз, автоматты түрде writable (ақпаратты қабылдай алатын) DVD сөзінің мағынасын білесіз. Демек, rewritable DVD (қайта енгізілетін); unrewritable DVD (қолданушыға ақпаратты қайта енгізуге мүмкіндік бермейтін DVD). Олай болса, write, – re, – able, un – морфемаларын және олардың сәйкес ережелерін білу арқылы жоғарыдағы сөздердің мағынасын білуге болады.

Біздің морфологияға қатысты біліміміз екі бөліктен тұрады: жеке морфемалар және олардың байланысу ережесі. Негізгі морфеманың жеке қызмет ете алатыны әрі басқа морфемамен біріге алатыны белгілі. Кейбір морфемалар жеке тұрып та сөз құрай алады. Мысалы, boy, desire, gentle, man. Бұлар – негізгі морфемалар. Бұдан басқа – ish, – ness, – ly, pre-, trans – және un – сияқты морфемалар жеке сөз бола алмайды, бірақ әрқашан сөздің құрамында болады. Бұлар – қосымша морфемалар және олар сөздің басында, ортасында, соңында қатар кездесе береді.

Аффикстердің басқа морфемалардың алдында немесе олардан кейін тұратыны белгілі. Мысалы, un-, pre – (premeditate, prejudice) және bi – (bipolar, bisexual) – префикстер. Олар басқа морфемалардың алдында тұрады. Кейбір морфемалар тек жұрнақ ретінде қолданылады да, өзге морфемалардан кейін тұрады. Ағылшын тіліндегі кейбір жұрнақтарға – ing (sleeping, eating, running, climbing), – er (singer, performer, reader), – ist (typist, pianist, novelist, linguist) және – ly (manly, sickly, friendly) жатқызуға болады. Көп тілдерде префикстер мен жұрнақтар бар. Алайда морфемалардың қолданылу ерекшелігіне байланысты тілдер бір-бірінен ерекшеленеді. Бір тілде префикс қызметін атқаратын морфема екінші тілде жұрнақ болуы да ғажап емес. Ағылшын тілінде көпше түрді білдіретін – s және – es морфемалары – жұрнақтар (boys, lasses). Ал Мексикада қолданылатын сапотек тілінде көпше түрді білдіретін ka – морфемасы – префикс рөлін атқарады:

zigi	«chin» (иек)	kazigi	«chins» (иектер)
zike	«shoulder» (иық)	kazike	«shoulders» (иықтар)
diaga	«ear» (құлақ)	kadiaga	«ears» (құлақтар)

Сондай-ақ тілдер аффикстеу барысындағы сөз мағынасының өзгеруімен де ерекшеленеді. Біз ағылшын тілінде зат есімді етістіктен бөлу үшін аффикс қолданбаймыз. Dance (би және билеу) сөзі зат есім түрінде де, етістік түрінде де кездесе береді. Мысалы, «I like to dance», «There's a dance or two in the old dame yet». Екі жағдайда да сөз бір формада қолданылады. Түрік тілінде етістіктен зат есім жасау үшін – ak жұрнағы қолданылады.

Мысалы:

dur	«to stop» (тоқтау)	durak	«stopping place» (аялдама)
bat	«to sink» (баты)	batak	«sinking place» (бататын жер, балшықты жер)

Ағылшын тілінде ортақ іс-әрекетті білдіру үшін each other тіркесін қолданамыз, мысалы, understand each other (бірін-бірі түсіну), love each other (бірін-бірі жақсы көру).

Түрік тілінде мұндай морфема етістікке жалғанады:

anla	«understand»	anlash	«understand each other»
sev	«love»	sevish	«love each other»

Жоғарыда келтірілген түрік тілінен алынған мысалдарда – sh жұрнағы дауысты дыбыстан кейін, ал ish – жұрнағы дауыссыз дыбыстан кейін жалғанады. Бұл ағылшын тіліндегі a/ap артикльдерінің қолданылуына ұқсас. Ағылшын тілінде дауыссыз дыбыстан басталатын сөздің алдында a артиклі, ал дауысты дыбыстан басталатын сөздің алдында an артиклі қойылады. Мысалы, a dog (ит), an apple (алма). Дәл осы морфеманың бірнеше формасы болуы мүмкін. Сонымен қатар әртүрлі формадағы аффикстер бірдей мағына білдіруі де мүмкін. Карук тіліндегі – aga жұрнағы мен ағылшын тіліндегі – y (hairy – шашты, шашы ұзын) жұрнағы бір мағынаны білдіреді. Мысалы:

artiik	«branch» (бұтақ)	artiikara	«branchy» (бұтақты)

Бұл мысалдар тағы да тілдік белгінің еркін сипаты мен негізгі, қосымша морфемалардың айырмашылықтарын көрсетеді. Кейбір тілдерде инфикстер де болады, мұндай морфемалар басқа морфемалардың арасында тұрады.

Айталық, Филиппиндегі бонток тілінде инфикстер қолданылады:

Зат есімдер/Сын есімдер

fikas «strong» (күшті)
kilad «red» (қызыл)
fusul «enemy» (жау)

Етістіктер

fumikas «to be strong» (күшті болу)
kumilad «to be red» (қызыл болу)
fumusul «to be an enemy» (жау болу)

Бұл тілде – im – инфиксі зат есімнің немесе сын есімнің алғашқы дауыссыз дыбысынан кейін қосылады. Бонток тіліндегі rusi сөзі «кедей» деген мағынаны беретінін білетін адам rumusi сөзін алғаш рет естісе де, оның «кедей болу» деген мағынадағы сөз екенін біледі. Сол секілді ағылшын тілінде сөйлейтін адам sneet сөзінің мағынасын білсе, sneeter сөзінің іс-әрекет жасаушы екенін біледі. Бонток тілінде сөйлеуші ngumitad – «қараңғы болу» екенін білсе, ngitad «қараңғы» екенін түсінеді.

Ағылшын тіліндегі жалғыз инфикс балағат сөздерде, әдетте сын есімдердің немесе үстеулердің арасына қойылады. Британияда кең таралған инфикс – bloody сөзі, ол – британдық ағылшын тіліндегі әдепсіз, балағат сөз. Ол сөздің орнына bloomin сөзі қолданылады. My Fair Lady деп аталатын кино мен сахналық мюзиклде Элиза Дулиттл орындайтын әндердің бірінде abso+bloomin+lutely сөзі кездеседі. Кейбір тілдерде циркумфикстер де кездеседі, аффикстердің бұл түрі негізгі морфеманың алдына да, соңына да жалғанады. Олар кейде үзілісті морфемалар деп те аталады. Оклахомадағы чикасау халқы сөйлейтін мускогиан тілінде болымсыз мағынаны білдіру үшін ik – префиксі және o – жұрнағы жалғанады, бұл ретте o – жұрнағы қосылғанда сөздің соңындағы дауысты дыбыс түсіп қалады. Мысалы:

	Болымды	Болымсыз
chokma	«he is good» (ол жақсы)	ik + chokm + o «he isn't good» (ол жақсы емес)
lakna	«it is yellow» (бұл сары)	ik + lakn + o «it isn't yellow» (бұл сары емес)

Циркумфикстер кездесетін тағы да бір тіл – неміс тілі. Дұрыс етістіктердің өткен шақ есімшесі түбір етістікке ge – префиксін және – t жұрнағын жалғау арқылы жасалады. Түбір етістік lieb (жақсы көру) сөзіне осы циркумфикс жалғану арқылы geliebt (жақсы көрілген) сөзі жасалады.

Семит тобындағы көне еврей және араб тілдерінің морфологиялық жүйесі біркелкі. Зат есімдер мен етістіктер үш дауыссыз дыбыстың негізінде жасалса, бір түбірлі сөздер дауысты дыбыстар мен буындар арқылы өзгеріп отырады. Мысалы, египеттік араб тілінде «жазу» сөзінің түбірі ktb, осы түбірдің арасына дауысты дыбыстарды қосу арқылы келесі сөздер жасалады:

katab «he wrote» (ол жазды)
kaatib «writer» (жазушы)

kitaab «book» (кітап)
 kutub «books» (кітаптар)

Морфологиялық тұрғыдан күрделі сөздер түбір морфемадан және бір немесе бірнеше аффикстен тұрады. Ағылшын тіліндегі түбір сөздерге мынадай мысалдарды келтіруге болады: painter сөзіндегі paint, reread сөзіндегі read, conceive сөзіндегі ceive, linguist сөзіндегі ling. Түбір сөз жеке тұрып мағыналы сөз болуы да, болмауы да мүмкін. Мысалы, paint және read жеке сөз бола алады, ceive және ling бола алмайды. Байлаулы түбірлер оқшау түрде кездеспейді және тек басқа морфемалармен бірігу арқылы ғана белгілі бір мағынаға ие болады. Мәселен, латын тілінен шыққан receive, conceive, perceive және deceive сөздерінің түбірі – ceive сөзі; remit, permit, commit, submit, transmit және admit сөздерінің түбірі – mit. Таза латын тілінде сөйлейтіндер үшін ceive және mit сөздерінің лексикалық мағынасы түсінікті, ал қазіргі ағылшын тілінде сөйлеушілер үшін латын тілінен енген ceive және mit сияқты сөздердің жеке тұрғанда мағынасы жоқ. Олардың мағынасы толық сөзге байланысты болады. Мұндай сөздердің қатарына мағынасыз түбірге префикстер жалғанған сөздер де жатады. Мысалы, ungainly – *gainly, discern – *cern, nonplussed – *plussed, downhearted – *hearted, бұл сөздер префикссіз қолданылмайды.

Ағылшын тіліндегі – ify, – cation қосымшалары сөзжасам морфемалары деп аталады. Олар түбірге жалғанғанда мағынасы басқа жаңа сөз пайда болады. Pure (таза) сөзіне – ify жұрнағы жалғанғанда purify (тазалау) сөзі пайда болады, ал оған – cation жұрнағы жалғанғанда purification (тазалау процесі) сөзі пайда болады. Егер біз шаштағы электр қуатын сипаттайтын жаңа pouz деген сын есім ойлап тапсақ «Walking on that carpet really pouzified my hair» (pouzified) және «The best method of pouzification is to rub a balloon on your head» сөйлемдерінің мағынасын бірден түсінеміз.

Алиса таңғажайыптар елінде ертегісінде Тасбақа Мок арифметика бөлімдерін: Ambition (Талпыныс), Distraction (Көңіл көтеру), Uglification (Ұсқынсыз ету) және Derision (Мазақ ету) деген сөздерді қолданады. Льюис Кэрроллға дейін uglification сөзі ағылшындарда қолданыста болмаған. Алайда, ағылшын тілінде сөйлеушілер uglification сөзін бұрын-соңды естімесе де, оның мағынасын біледі. Өйткені сөз құрамындағы жеке бөлшектер – ugly түбірі мен – ify, – cation аффикстері оларға таныс. Демек, сөзжасам морфемалары мен олардың түбірге немесе негізге жалғану заңдылықтары біздің менталды сөздігімізде болуы қажет. Олай болса, сөз тудырушы морфема жалғану арқылы пайда болған жаңа сөз туынды сөз деп аталады.

Сөз тудырушы морфемалардың семантикалық мазмұны айқын. Яғни, олар толық мағыналы сөздерге ұқсайды, алайда сөз деп танылмайды. Көріп отырғанымыздай, сөзге сөзжасам морфемасы жалғанғанда, оған мағына үстейді. Туынды сөз грамматикалық категориясы бойынша түбір сөзден өзгешеленуі мүмкін, оны – able және – ly жұрнақтарын жалғау арқылы тексеруге болады.

Етістікке – able жұрнағын жалғасақ, сын есім пайда болады: desire (қалау) + able (қалаулы). Сын есімге – en жұрнағын жалғасақ, етістік пайда болады: dark (қараңғы) + en (қараңғылау). Кей жұрнақтар зат есімнен сын есім жасайды, мысалы sweet + ie. Бұған мынадай да мысалдар келтіруге болады:

Зат есімнен – сын есімге
 boy + – ish

Етістіктен зат есім
 acquitt + – al

Сын есімнен үстеу
 exact + – ly

Зат есімнен етістік
 moral + – ize

Сын есімнен зат есім
 tall + – ness

Етістіктен сын есімге
 read + – able

Сын есімнен етістікке
 en + large

Кейбір сөзжасамдық аффикстер грамматикалық категорияны өзгертпейді.

Зат есімнен зат есімге
 friend +ship
 human+ity

Етістіктен етістікке
 un – + do
 re – + cover

Сын есімнен сын есімге
 pink + – ish

Кітап: Тіл біліміне кіріспе
Тарау: 1. Морфология. Синтаксис
Дәріс: 2. Морфология. 1-бөлім

Морфологиялық заңдылықтар арқылы лексиконға жаңа сөз енген жағдайда басқа күрделі туынды сөздер ығыстырылуы мүмкін. Мысалы, *commun+ist* сөзі тілде пайда болған соң, *commun+ite* немесе *commun+ian* сөздері қолданыстан шығып қалды. Алайда кейде сөздің бір-біріне пара-пар формалары бірге өмір сүреді. Мысалы, *Chomskyan*, *Chomskyist* және *Chomskyite* сөздері (барлығы «Хомскийдің лингвистикалық көзқарасын жалғастырушылар» деген мағына береді).

Semanticist және *semantician* – сөздің мағынасын зерттеуші тіл мамандары болса, ал *semantite* сөзі қолданыстан шығып қалды.